

ції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення : постановою Верховної Ради України № 3081-VI від 02.03.2011 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3081-17>

16. Про порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ : наказ Міністерства соціальної політики України № 445 від 17.11.2011 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 6 груд. 2011 р. за № 1406/20144 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1406-11&new=1>

17. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо особливостей усиновлення

окремих категорій дітей : Закон України № 3381-VI від 19 трав. 2011 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3381-17>

18. Про затвердження Правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей — громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном : наказ Міністерства закордонних справ України 17.11.2011 р. № 337, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16 груд. 2011 р. за № 1458/20196 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1458-11/conv/print1322206999248627>

УДК 347.1

О. Басай,

кандидат юридичних наук, голова Київського окружного адміністративного суду

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ІДЕЇ ПРАВА», «ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА» ТА «ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА»

Останнім часом у юридичній літературі все частіше підіймаються питання співвідношення понять «засади цивільного законодавства», «принципи цивільного права», «ідеї права» [1–3]. Проблема співвідношення цих категорій має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки від того, в якому ступені те чи інше поняття конкретизує природну сутність права, залежить їхнє застосування у правозастосовчій практиці.

Проблеми принципів права досліджувались багатьма вченими як дореволюційного (І. А. Покровський, Г. Ф. Шершеневич, К. П. Побєдоносцев, Д. Й. Мейер та ін.), так і радянського (В. П. Грибанов, С. С. Алексєєв, О. С. Йоффе, О. О. Кра-

савчиков, С. Н. Братусь, А. М. Колодїй) і сучасного (О. Г. Комісарова, Н. П. Асланян, Г. В. Свердлик, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка та ін.) періодів розвитку правової науки. Проте, єдності з цього питання у наукових колах так і не було досягнуто, що обумовлює актуальність проведення подальших досліджень.

Отже, метою статті є визначення співвідношення категорій «ідея права», «принципи цивільного права» та «засади цивільного законодавства».

З введенням в новому ЦК України ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства» з'явилася підстава для розмежування підходів до регулюван-

ня цивільних правовідносин. Поряд з категорією «принципи цивільного права» постала нова категорія — «засади цивільного права». Разом з тим виникла проблема методологічного характеру — чи є наведені поняття однопорядковими. Так, оскільки у цивілістиці такий термін, як «засади» не вживається у самостійному значенні, у наукових дослідженнях загальні засади досить часто називають принципами, фактично ототожнюючи ці поняття.

Немає єдності і в законодавчих актах. Так, у Земельному кодексі (ст. 50) йдеться про принципи правового регулювання, у законах «Про прокуратуру» (ст. 6), «Про адвокатуру» (ст. 4) — про принципи діяльності прокуратури та адвокатури, у Господарському кодексі (ст. 6) — про загальні принципи господарювання, у Сімейному кодексі (ст. 7) — про загальні засади регулювання відповідних відносин. Таких прикладів можна наводити багато, що свідчить про вживання цих понять законодавцем як тотожних чи про відсутність єдиних правил законодавчої техніки [1, 18].

Проблема співвідношення цих категорій ускладнюється тим, що у словниках поняття «принципи» визначається через поняття «засади».

Так, за словником С. Ожегова «принцип — це переконання, основне засадне положення», «засада — першоджерело, основа, основні положення». За словником В. Даля принцип — це наукова або етична засада, правило, основа, від якої не відступають, «засада — джерело, основа». У фундаментальному словнику української мови Б. Грінченка поняття принципів взагалі не згадується. Натомість, вживаним було поняття «засади» у значенні «підгрунття, основа».

З проведеного Н. Ю. Голубевою філологічного аналізу категорій «принцип» та «засади» можна зробити висновок, що терміни «принцип» та «засада» — це фактично тотожні поняття, принаймні надзвичайно близькі [1, 18].

І це не дивно, адже принципами права є об'єктивно властиві праву відправні засади у значенні «основні положення, основи». Це своєрідний базис,

на якому вибудовується система права і який визначає зміст правових норм тієї чи іншої галузі права. Отже, з цього ми можемо зробити висновок, що поняття «принципи цивільного права» та «засади цивільного права» є категоріями тотожними, синонімічними. Але слід при цьому розрізнити поняття «засади права» та «засади законодавства». Якщо засади права — це фактично інша назва принципів права, то засади законодавства і принципи права не можна розглядати як однопорядкові поняття.

Як зазначає Н. П. Асланян, категорію «засади» необхідно розглядати залежно від методологічних орієнтацій і як об'єктивні чинники правостворення, і як керівні ідеї, що знайшли закріплення в позитивному праві, тобто є принципами законодавства [4, 6].

На думку О. Г. Комісарової, правові ідеї (принципи) і загальні засади знаходяться в одній правовій системі, хоча і на різних рівнях, і, безумовно, потребують розмежування. Так, принцип у праві — це правова ідея, яка у вигляді даних науки, розробок видних юристів і політичних діячів у тому або іншому ступені впливає на розсуд законодавця. Загальні засади — це узагальнення нормативного рівня як результат проходження науково абстрагованих ідей через свідомість законодавця, що безпосередньо виявилася в матерії об'єктивного права. Тобто загальні засади — категорія історична, вона — результат тривалого розвитку права. Правові принципи багато років знаходяться на межі теорії і права, стають правовими постулатами, утілившись на певному етапі буття в нормативні засади [5, 19].

Отже, «загальні засади цивільного законодавства» за своєю сутністю є конкретизацією принципів права, які, будучи проаналізованими та обробленими законодавцем, знаходять своє закріплення у позитивному праві. Саме такої думки щодо співвідношення понять «засади цивільного законодавства» та «принципи права» додержується більшість дослідників.

Так, на думку Є. О. Харитонова, справедливим є припущення про нето-

тожність понять «засади цивільного законодавства» та «принципи цивільного права». Підґрунтям даного висновку є те, що поняття «цивільне право» може вживатися в декількох значеннях: галузь права, система законодавства, частина науки про право, навчальна дисципліна [6, 13].

Н. Ю. Голубєва зазначає, що під словосполученням «загальні засади» необхідно розуміти ті принципи цивільного права, які вже знайшли своє місце у законодавстві, а під терміном «правові принципи» необхідно розуміти основні ідеї цивільного права. Тобто ці терміни ні в якому разі не можуть протиставлятися, вони є однаковими за своєю суттю але різними за способом вираження. Їх різниця в тому, що невід’ємною ознакою загальних засад законодавства є точне формулювання і нормативне закріплення в чинному законодавстві [1, 21].

Отже, засади цивільного законодавства відображають принципи цивільного права, які визначаються більшістю дослідників як керівні ідеї, «такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими з сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об’єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [7]. Але визначення принципів права через поняття «ідея» викликає до життя дискусію про співвідношення принципів права з правовими ідеями.

Як відомо, існують два підходи до розуміння принципів права: природно-правовий та формально-юридичний. З погляду першого підходу принципи права відображають положення окремої особи в системі конкретної групи суспільних відносин і виводяться з концепції індивідуальної свободи. Під такою точкою зору принципи права можна розглядати як вектор розвитку правового регулювання суспільних відносин.

При другому підході за основу береться нормативний акт, що володіє вищою юридичною силою, і з його положень

виводяться принципи, що застосовуються до галузей права. З погляду формально-юридичного підходу принципи права є основоположними ідеями, закріпленими в нормативному акті, що має вищу юридичну силу (Конституція).

Думається, що у першому випадку точніше вести мову про «ідеї права», тоді як у другому вже йдеться безпосередньо про «принципи права». Ідеями права слід вважати існуючі у суспільстві переконання, які відображають ставлення суспільства до порядку регулювання суспільних відносин, до права як такого. Ідеї права, як слушно зазначає А. Є. Пашерстник, є категоріями правосвідомості, вони передують праву [8]. Втілюючи у собі основні положення природного права, оброблені національною свідомістю, уявлення суспільства про етику та моральність, ідеї права зумовлюють зміст принципів права. У свою чергу, принципи права є втіленням правових ідей на національному рівні та визначають зміст національного права. Відповідно, ідеї права співвідносяться з принципами права як зміст і форма.

Проте з цього приводу у юридичній літературі точаться дискусії. Так, деякі правознавці пояснюють принципи як основні ідеї (положення), які детермінують зміст права і мають об’єктивний характер, оскільки не виводяться як такі зі змісту правових норм, а зумовлюються об’єктивними законами існування і розвитку суспільства [9, 98; 10, 14–64]. У багатьох випадках принципи та керівні ідеї, які визначають загальну спрямованість та найсуттєвіші риси змісту правового регулювання, ототожнюються. Наприклад, Н. А. Чечина та Б. Н. Лапін, розглядаючи проблему принципів у контексті визначення «загальних засад» законодавства, визначають принципи як фундаментальні правостверджуючі начала, що вбирають в себе юридичні, соціальні, гуманітарні ідеї людської цивілізації, визначають типологію правових систем та судочинної діяльності, її цілі, завдання, зміст та ефективність [11, 136].

К. М. Чернов визначає принципи права як ідеї, що відображають рівень розвитку фактичних суспільних відно-

син і правосвідомості, яка є елементом права, мають нормативний характер, відображають взаємодію об'єктивного і суб'єктивного в праві, мають характер юридичної закономірності та існують як у позитивній, так і у надпозитивній формах [12, 22–23].

На думку А. М. Колодія, принципи права можуть створюватись та існувати не лише завдяки правотворчості та функціонуванню нормативно-правових актів, вони, насамперед, існують у людській свідомості і навіть у цій якості мають відносну самостійність і впливають на поведінку людей, а отже, беруть участь у регулюванні та охороні суспільних відносин [7].

Найбільш аргументованою у цій дискусії видається позиція С. І. Шимон, яка пропонує вважати ідею права основною непохитною цінністю, що визначає напрям регулювання відносин, а принцип — певним засобом, за допомогою якого ідея втілюється у механізмі правового регулювання. Відтак ідеї цивільного права С. І. Шимон пропонує вважати відправним духовним, інтелектуальним началом, що віддзеркалює основні моральні цінності людини і суспільства, ідеалом, якому повинне відповідати регулювання цивільних правовідносин; а принципами цивільного права — такі, що відповідають цим духовним началам та втілюють їх зміст, вимоги, яким підкоряється цивільно-правове регулювання суспільних відносин і поведінка суб'єктів цивільного права [3, 45].

Прикладом правової ідеї може бути ідея моральності, яка, будучи породженням людської свідомості, як ідея відповідності добру і справедливості, пронизує все цивільне право, зумовлюючи зміст цивільно-правових норм. Як зазначає С. І. Шимон, моральність виявляється в ідеї гуманізації права, що відповідає класичній теорії природного права, згідно з якою прийняті людські закони повинні відтворювати певні природні принципи поведінки людей, отже, позитивне право держави повинно відтворювати чи задовольняти вимогам моралі. Сутність ідеї моральності у цивільному праві полягає у тому, що

її норми спрямовані на досягнення позитивного у житті людей, всього того, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям, на їхнє благо. На думку С. І. Шимон, на загальному рівні ідея моральності виявляється у положеннях про юридичну рівність учасників цивільного права та про те, що всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки [13, 78].

Отже, ідея моральності знаходить своє відображення у принципах цивільного права, зокрема, у принципі рівності. Ідея моральності зумовлює і зміст окремих норм цивільного права, наприклад, вимогу додержуватись моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав, вимога незловживання правом (ст. 13 ЦК України), використовується при визначенні морально-оціночних понять, таких як «розумні витрати», «розумні строки», «розумна ціна» тощо. На думку С. І. Шимон, і більшість законодавчих презумпцій ґрунтується на засадах моральності і на припущенні відповідності вимогам моральності поведінки учасників [13, 78].

При цьому постає питання співвідношення понять «принципи цивільного права» та «презумпції в праві». В сучасній юридичній літературі презумпції визначаються по-різному.

В. А. Ойгензіхт вважає, що багатом презумпціям не властивий високий ступінь ймовірності, а саме знання закону, добропорядність, розумність учасників цивільного обороту. Але М. М. Дмитрук зазначає, що це хибна точка зору, адже існування презумпції в правовій сфері як самостійного явища підтверджено історією [14, 9].

Для розуміння сутності цієї категорії звернемося до філологічного аналізу. Так, словник Ю. С. Шемшученка передбачає, що презумпція в праві (лат. *praesumptio* — припущення, від *praesumere* — передбачувати, передчувати, вгадувати) — закріплене правовими нормами припущення про вірогідність настання певного юридичного факту [15, 704].

Словник М. Ю. Тихомирова передбачає визначення «презумпції». Презум-

пція — це: 1) допущення, основане на вірогідності; 2) визнання факту юридично достовірним, доки не буде доведено протилежне [16, 688].

Новий тлумачний словник української мови В. В. Яременко та О. М. Сліпущо тлумачить презумпцію як «закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істинною і не потребує доказів» [17, 771].

Отже, припущення, закріплені в праві, отримали назву законних презумпцій, презумпцій в праві. Презумпція — це вираження того, що відбувається частіш за все. Правові презумпції функціонують у сфері права, закріплені в правових нормах, актах і їх використанні передбачено завданням правового регулювання [18, 18].

Зустрічаються і інші точки зору. Так, А. О. Капітан у своїй роботі «Правова презумпція та суміжні правові категорії» визначає правову презумпцію як юридичний обов'язок, наводячи як приклад такі види презумпцій: 1) презумпція знання закону; 2) презумпція невинуватості; 3) презумпція про те, що фактичним власником речі є її володілець; 4) презумпція авторства; 5) ніхто не може передати іншому більше прав, ніж володіє сам, тощо.

Найбільш часто презумпцію ототожнюють з принципом, необґрунтовано наділяючи його змістом. Дійсно, деякі характеристики правової презумпції аналогічні характеристикам правових принципів. Обидві категорії відносяться до правової сфери. Майже будь-який принцип допускає ті або інші виключення та обидва є прийомами регулювання суспільних відносин. Усе це, а також глобальність деяких презумпцій, порівняна зі значимістю правових принципів, наукова складність обох понять та їх безпосередній зв'язок роблять ці категорії досить схожими.

А. О. Капітан зазначає, що правова презумпція — закріплений в нормі права обов'язок, а принцип — вихідне положення якої-небудь теорії, навчання, яким керує ідея. Презумпція не може бути ні самостійним принципом, ні його

змістом, оскільки вона являє собою не керівну ідею, а формально визначений обов'язок [19, 12].

Наступна відмінність впливає з філологічного аналізу. У словнику В. Дала принцип визначається як наукова або етична засада, правило, основа, від якої не відступають. Тобто принцип не допускає можливості свого спростування у зв'язку з неістинністю в конкретних випадках, що не можна сказати про презумпцію, адже вона може бути істинною або хибною, залежно від ситуації.

Розглянуті категорії відрізняються у сфері своєї діяльності. Являючи собою закріплені в нормі права обов'язок, правова презумпція діє насамперед в умовах реальних правовідносин. Сфера дії принципа ширша. Він здійснює вплив, з одного боку, на конкретні правовідносини, відіграючи роль рефлексора, що висвітлює шлях тлумачення законів у випадках, коли виявляються ті або інші прогалини в правовому регулюванні, а з іншого — на процес правотворчості [19, 12].

Таким чином, сформовані людською свідомістю ідеї права конкретизуються у правових принципах, а останні, у свою чергу, знаходять відображення у загальних засадах законодавства. З урахуванням того, що ідеї права та принципи права співвідносяться як зміст і форма, цілком допустимо визначити принципи права через поняття ідеї, тобто як керівні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання цивільних відносин. Порівняно із засадами цивільного законодавства, поняття принципів цивільного права є більш широким. Так, принципи цивільного права включають в себе як спеціальні, так і загальноправові засади, що визначають порядок регулювання цивільних відносин. Наприклад, у сфері цивільного права діють такі загальні принципи права, як принцип демократизму, який виявляється у рівності всіх у своїх правах, принцип гуманізму, який виявляється у забезпеченні пріоритету природних прав людини і особистості, принцип верховенства закону, які прямо не закріплені серед засад цивільного законодавства.

Цивільному праву притаманні і такі принципи приватного права, як принцип автономії, який означає, що суб'єкти вільно здійснюють свої права, не допускається втручання в їх справи; принцип юридичної рівності, який виражається у вільному волевиявленні і його оцінці, що дорівнює іншим; принцип диспозитивності; принцип координації; принцип правового захисту приватного інтересу тощо [15, 128; 20, 16; 21, 176]. Проте не всі вони знаходять безпосереднє відображення у ст 3 ЦК України.

На думку Н. Ю. Голубевої, перелік засад, наданих у ст. 3 ЦК України, не є вичерпним, до них слід також віднести закріплені у ст. 1 ЦК положення про юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність учасників цивільних відносин [22, 283]. Проте, як видається, наведені положення слід вважати принципами цивільного права. Деякі з них знаходять своє відображення у засадах цивільного законодавства, а деякі — ні. Наприклад, принцип автономії волі конкретизується у таких засадах цивільного законодавства, як свобода договору та неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Разом із тим принципи юридичної рівності та майнової самостійності безпосередньо не віднесені до засад цивільного законодавства, що, проте, не заважає цим принципам відігравати визначальну роль у регулюванні цивільних відносин та формуванні змісту цивільно-правових норм.

Отже, у засадах цивільного законодавства конкретизуються принципи цивільного права. При цьому принцип права, як правило, ширше положення, закріпленого як засада законодавства. Так, принцип автономії волі припускає поряд зі свободою договору також і свободу заповіту, безперешкодне здійснення цивільних прав, які не закріплені серед засад цивільного законодавства, але при цьому не можуть не враховуватись при визначенні змісту цивільно-правових норм. Як слушно зазначає Р. Б. Шишка, засади цивільного законодавства є, безумовно, визначальними в механізмі регулювання цивільних відносин. Але

вони не імперативи для доктрини права. Можливий і загально правовий підхід до вирішення цієї важливої проблеми, що дозволяє комплексно охопити всі відносини у контексті єдності права. Якщо цивільне право є галуззю права, то воно підкоряється загальним правилам існування та функціонування права. Значення засад права полягає у тому, що вони відображають соціальну спрямованість правового регулювання — на користь людини і забезпечення можливості прояву її свободи та дозволяють при розробці і прийнятті норм права дотримуватися єдиних підходів. Крім того, при наявності прогалин у праві на підставі застосування аналогії права врегулювати певні відносини [2, 96].

Підсумовуючи, зазначимо, що категорії «принципи цивільного права» та «загальні засади цивільного законодавства» не можна ототожнювати. Співвідношення понять «ідеї права», «принципи права» та «засади законодавства» зводиться до такого: кожен принцип права є конкретизованою ідеєю, проте не кожна правова ідея конкретизується у правовому принципі, так само і засади цивільного законодавства є відображенням принципів цивільного права, проте не кожен принцип цивільного права фіксується законодавцем серед засад цивільного законодавства. При цьому цілком допустима взаємозаміна понять «принципи цивільного права» та «засади цивільного права», оскільки у даному випадку йдеться про використання синонімічних понять для позначення однієї правової категорії.

Ключові слова: ідеї права, принципи цивільного права, засади цивільного законодавства, правові презумпції.

У статті досліджуються категорії «ідеї права», «принципи цивільного права», «загальні засади цивільного законодавства», «правові презумпції» та визначається співвідношення цих понять. Пропонується вважати принципи права конкретизацією правових ідей, а засади законодавства — конкретизацією принципів права.

В статті досліджуються категорії «ідеї права», «принципи громадянського права», «загальні засади законодавства», «правові презумпції» і визначається співвідношення цих понять. Пропонується вважати принципи права конкретизацією правових ідей, а засади законодавства — конкретизацією принципів права.

The article investigates such categories as “the idea of law”, “civil law principles”, “general bases of civil legislation”, “legal presumptions” and determines the correlation of these concepts. The author suggests considering law principles as specification of legal ideas and the fundamentals of legislation as specification of law principles.

Література

1. Голубева Н. Ю. Правова природа загальних засад цивільного законодавства // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 38. — С. 18–22.
2. Шишка Р. Б. Засади цивільного права // Вісник Запорізького державного університету. — 2004. — № 1. — С. 95–98.
3. Шимон С. І. Співвідношення понять «ідеї» та «принципи» в цивільному праві // Юриспруденція: теорія і практика. — 2008. — № 10. — С. 41–46.
4. Асланян Н. П. Основные начала российского частного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Н. П. Асланян. — М., 2002. — 38 с.
5. Комиссарова Е. Г. Об основных началах гражданского законодательства // Журнал российского права. — 2001. — № 5. — С. 17–23.
6. Харитонов Є. О. Принципи цивільного права України: до постановки проблеми // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 38. — С. 12–18.
7. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. М. Колодій. — К., 1999. — 39 с.
8. Пашерстник А. Е. О сфере действия и принципах советского трудового права // Советское государство и право. — 1957. — № 10. — С. 92–104.
9. Алексеев С. С. Общая теория права :

курс. В 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. — М., 1981. — 526 с.

10. Кудрявцев В. Н. Правовая система социализма: понятие, структура, социальные связи. В 2 кн. Кн. 1 / В. Н. Кудрявцев. — М., 1986. — 378 с.

11. Лапин Б. Н. О проблемах реформирования гражданского судопроизводства в странах СНГ / Б. Н. Лапин, Н. А. Чечина // Правоведение. — 2000. — № 4. — С. 132–138.

12. Чернов К. А. Принцип равенства: теоретико-правовой анализ : дис. ... канд. юрид. наук / К. А. Чернов. — Самара, 2003. — 198 с.

13. Шимон С. І. Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм // Юридична Україна. — 2008. — № 3. — С. 76–82.

14. Дмитрук М. М. Презумпції в правовій сфері // Правова держава очима молодих дослідників. — 2004. — № 3. — С. 9.

15. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 5 / редкол.: Ю. С. Шемшученко [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2003. — 819 с.

16. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. — Изд. 5-е, доп. и перераб. / под ред. М. Ю. Тихомирова. — М., 2007. — 1179 с.

17. Яременко В. В. Новый тлумачний словник української мови. У 4 т. Т. 3 / В. В. Яременко, О. М. Сліпучко. — К. : АКОНІТ, 2000. — 983 с.

18. Фетисов А. К. Неопровержимые презумпции в праве // Актуальные вопросы юридической науки и практики — 2005. — № 6. — С. 14–19.

19. Капітан А. О. Правова презумпція та суміжні правові категорії // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2006. — № 2. — С. 10–16.

20. Харитонов Є. О. Принципи цивільного права України: до постановки проблеми / Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубева // Часопис цивілістики. — 2007. — Вип. 4. — С. 14–19.

21. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. — К. : Юринком Інтер, 1998. — 287 с.

22. Голубева Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 34. — С. 282–286.